

ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ЕТИКИ МОВЛЕННЯ У 1 КЛАСІ

В. В. ЯВІР,

доцент, канд. філол. наук;

Н. Г. КАНЕВСЬКА,

*ст. викладач, канд. пед. наук
(Криворізький педінститут)*

Серед багатьох навчально-виховних завдань початкового курсу як української, так і російської мов одним з головних є формування у молодших школярів практичних навичок зв'язного мовлення, зокрема розвитку чуття комунікативної доцільності. Незважаючи на те, що новою програмою з обох мов передбачений всебічний розвиток мовлення дітей на всіх рівнях, актуальне завдання — навчати школярів одного з найнеобхідніших елементів культури — мовного етикету, ще не знайшло належної уваги в усій системі мовної роботи.

Ця стаття є спробою допомогти класоводу методичними порадами, добром лінгводидактичного матеріалу і творчих вправ; визначити систему роботи для їх найоптимальнішої реалізації за вимогами нової програми.

Так, уже на одному з перших уроків розвитку зв'язного мовлення у 1 класі (за чотирирічною програмою) вчи-

тель на доступному матеріалі підводить шестиліток до усвідомлення ролі мови в житті кожної людини, розкриває основні її функції. У ході цієї роботи учні мають усвідомити, що мова необхідна кожному, щоб розповісти про свої думки, почуття іншим; одержати інформацію про навколишню дійсність; домовитися щодо спільної діяльності; вплинути на думки, почуття людей. Тому дуже важливо не лише те, про що ми повідомляємо, до чого закликаємо, а й як ми це робимо, як звертаємося один до одного, тобто як спілкуємось.

На цьому етапі, безумовно, не вживається ні сам термін *мовний етикет*, ні його визначення як сукупності національно специфічних, історично змінних правил, закріплених у мовних формулах й обов'язкових для членів суспільства (див.: *Формановская Н. И. Вы сказали: «Здравствуйте!»: Речевой этикет в нашем поведении.* — М. — 1982. — С. 4).

Збагнути найелементарніші ази, норми цього етикету допоможуть відповідно дібрані вправи — репродуктивні, творчі або проблемні, наприклад:

1. Прослухайте магнітофонний запис розмови сина (дочки) з мамою.

— Доброго ранку, синку! Час вставати.

— Доброго ранку, мамочко!

Чому люди починають свій день цими словами? Чому їх називають ввічливими? Які ще ввічливі слова ви чуєте протягом дня? А чи вживаєте їх самі? Чи вмієте ними правильно користуватися?

2. Розгляньте малюнки (класовод пропонує кілька сюжетних ілюстрацій: двоє друзів вітаються; школяр вітає людину похилого віку; учень вітає вчительку). Яким вітаням ви озвучите кожен із цих малюнків? (*Доброго ранку! Здрастуйте! Доброго дня! Привіт!*). Поясніть, чому?

3. Подивіться на ці малюнки (на одному з них учень пробігає повз учителя, кидаючи на ходу: «Привіт!»; на другому — чемно вітає педагога словами «Доброго ранку!»). Якого з хлопчиків ви вважаєте вихованим? Чому?

На матеріалі таких завдань необхідно показати, що формами «Доброго ранку!», «Добрий вечір!», «Здрастуйте!» користуються всі — і дорослі, й діти, словами ж «Привіт!», «Салют!» можуть вітатися тільки близькі між собою ровесники, товариші. Дві останні форми поширені серед молоді, до старших з ними звертатися неприпустимо. Це свідчить про невихованість. А от дорослі вживають «свої» слова і звороти, наприклад: «Доброго здоров'я!», «Мое вам шанування!», якими користуються переважно літні люди. Серед учнів чи молоді такі форми недоречні.

На одному з наступних етапів роботи з'ясується значення у спілкуванні таких слів, як «дякую», «спасибі», «будь ласка» та ін. Роботу можна почати з читання віршика «Чарівні слова».

До всіх сердець, як до дверей,
Є ключики малі.
Іх кожен легко підбере,
Якщо йому не лінь.
Ти, друже, мусиш знати їх,
Запам'ятать не важко:
Маленькі ключики твої —
«Спасибі!» і «Будь ласка!».

(У кн. «Веснянка». — К. — 1986)

Запитання і завдання. Які слова у тексті названі чарівними? Чому їх вважають «ключиками» до всіх сердець? Розгляньте малюнок (одна учениця дає іншій зошит; хлопчик допомагає бабусі нести відро з водою). Як ви гадаєте, що сказали при цьому одна одній дівчатка? Озвучте картинку. («Олю, я забула вдома зошит. У тебе немає зайвого? — Візьми, будь ласка. — Дякую!»). Що міг сказати хлопчик і як йому подякувала бабуся? («Дозвольте, бабусю, я Вам допоможу. — Будь ласка, мені й справді важко. Спасибі тобі, хлопчику! Який ти уважний і добрий!»).

Якщо діти відчуватимуть труднощі, їм необхідно допомогти, запропонувавши кілька варіантів діалогів, з яких добирається найбільш відповідний.

Можна дати завдання за текстом «Хороші звичаї».

— «Доброго ранку!» — кажете ви мамі й татові, прокинувшись, учителеві, коли він заходить до класу. «До побачення!» — ідучи зі школи додому. «Дякую», «Спасибі» широко промовляєте за зроблену вам послугу. І всім од тих слів стає приємно і добре.

(У кн. «Веселка». — К. — 1978. — С. 100)

Запитання і завдання. Поміркуйте, чому всім від цих слів стає приємно і добре? Як ви розумієте слово *звичаї*? А які інші народні звичаї знаєте?

Мета цих завдань — сформувати у шестиліток елементарні поняття про етикет мовлення, збагатити їхній словниковий запас необхідними в щоденному спілкуванні словами, зворотами. Такі вправи допоможуть дітям з'ясувати, які саме вислови відповідають тій чи іншій ситуації, віковим особливостям. Залучення учнів до пошуків відповідей, виконання завдань сприяє не лише одержанню необхідної інформації, а й формуванню найнеобхідніших морально-етичних норм і правил поведінки.

Оскільки мовленевий етикет є сукупністю словесних форм чемності й таких позамовних виражальних засобів, як жести, міміка, інтонація, то, природно, відомості про словесні форми ввічливості доцільно опрацьовувати у системі етичної поведінки людини. Інакше в самому етикеті, як слушно зауважує В. В. Гольдін (див.: Гольдін В. В. Речь и этикет. — М.: 1983. — С. 4), багато чого лишиться незрозумілим, штучним. Так, вітання ми супроводимо відповідними жестами, інтонацією, мімікою. Тому, щоб навчити правильно оцінювати етикетні особливості поведінки, треба сформулювати в дітей уміння помічати їх і користуватись у відповідних ситуаціях.

Працюючи над діалогічним мовленням, слід приділити максимальну увагу роботі над його складовими — інтонацією, мімікою, жестами тощо. Тут доречно використати, скажімо, відеоманітофонний запис, діафільм чи уривок з дитячого кінофільму, грамзапис або манітофонну плівку та сюжетні малюнки. Зміст записаного має бути зрозумілим і близьким для шестиліток, наприклад: «У хлібному магазині», «Розмова двоє товаришів», «Розмова мами з донькою», «Бесіда вчителя з учнем» та ін. Причому для активного, свідомого

осмислення матеріалу, його засвоєння після аналізу записів-зразків корисно ввести й такі, в яких є відхилення від норм, наприклад: під час розмови один учень тримає іншого за гудзик; проходячи повз учителя, школяр кидає скоромовкою невиразне «Здрас-с-с...»; вітаючись із дорослим, учениця першою подає йому руку тощо. Запитання «Чи правильно поводити себе діти, зображені на картинках?» або «Чи можна цих учнів назвати чемними, вихованими?» викликають напруження думки дитини, роздуми. А це, як відомо, стимулює пізнавальну активність, сприяє усвідомленому засвоєнню відповідних правил і норм.

На одному з уроків можна ознайомити шестиліток зі змістом казки «Для чого кажуть «спасибі» з книги В. О. Сухомлинського «Гаряча квітка» (К., 1978.— С. 100). Ось її зміст.

Дрімучим лісом ішли два мандрівники — Дідусь і Хлопчик. Було жарко, мандрівникам хотілось пити.

Нарешті вони прийшли до струмка. Тихо дзюрчала холодна вода. Мандрівники нахилилися, напившись. Дідусь сказав:

— Спасибі тобі, струмок.

Хлопчик усміхнувся.

— Чому ти усміхаєшся, хлопче? — запитав дідусь.

— Навіщо ви, Дідусю, сказали струмкові «спасибі»? Адже він не жива істота: не дізнається про вашу подяку, не почує ваших слів.

— Це так. Якби води напився вовк, він може й не дякувати. Ми ж не вовки, а люди.

Запитання і завдання. Для чого ж люди кажуть «спасибі»? Кого це слово вшановує? Чому? Чи можна назвати Хлопчика невихованим? Підтвердіть фактами з тексту, що це не так. Поміркуйте, чому ж тоді Хлопчик усміхався? Як ви гадаєте, до якого висновку він дійшов? Яким тоном треба передати мову Дідуся, а яким — мову Хлопчика? Які слова є головними у мові Дідуся; Хлопчика? Як ми їх виділили інтонацією? (Логічний наголос на словах «спасибі», «навіщо» тощо; інтонація вдячності — в Дідуся, здивування — у Хлопчика). Передайте розмову Дідуся і Хлопчика в особах.

Або інше, складніше завдання, яке передбачає творчу роботу за уявленням, асоціацією. Класовод читає казку з названої книги В. О. Сухомлинського «Зайчик і Горобина».

Засипали сніги землю. Нема чого їсти Зайчикові. Побачив Зайчик червоні ягоди на Горобині. Бігає кругом дерева, а ягоди високо. Просить Зайчик:

— Дай мені, Горобино, одно гроно ягідок.

А Горобина говорить:

— Попроси Вітра, він відірве.

Попросив Зайчик Вітра. Прилетів Вітер, гондає, трясє Горобину. Відірвалося гроно червоних ягід, впало на сніг. Істє Зайчик ягоди дякує Вітрові.

Запитання і завдання. Яким тоном звернувся Зайчик до Горобини? Як вона йому відповіла? Перекажіть розмову Зайчика і Горобини в особах. Як, ви гадаєте, звернувся Зайчик до Вітра? Перекажіть це звертання від імені Зайчика, вживаючи слово *Вітре*. Які ввічливі слова введете у мову Зайчика? (*Вітре, відірви мені, будь ласка, гроно ягідок*). Як Зайчик подякував Вітру? (*Спасибі, Вітре; Дякую тобі, Вітре*).

Такі види завдань корисні не лише для формування навичок вести розмову, а й для засвоєння елементарних відомостей з культури мовлення, інтонаційних особливостей діалога.

Оскільки у шкільній практиці для шестиліток широко впроваджуються ігрові завдання, що сприяють реалізації виховної і розвивальної мети, дуже корисно передбачити в системі всієї роботи по формуванню основ етики мовлення кілька таких завдань: 1. Влаштуйте гру «В магазині». 2. Організуйте з товаришами прибирання класного приміщення. Пропонуючи такі ігри-завдання, необхідно розподілити дітей на невеликі групи, призначити ведучого, дати чіткі настанови, зорієнтувати їх запитаннями: З чого треба почати гру? До кого звернешся? Як саме? тощо.

Продовженням роботи з формування норм етикету мовлення мають стати уроки, на яких розвиваються мовленеві вміння, передбачені новою програмою з російської мови.

Після того, як у ході бесіди класовод виявить рівень оволодіння так званою етикетною лексикою, властивою російській мові, і на матеріалі зіставлень (*добрий день — добрий день, добрий вечір — добрий вечер, здрастуйте — здравствуйте, спасибі — спасибо* тощо) підведе учнів до розуміння близької спорідненості обох мов, доцільно передбачити систему вправ та завдань, у ході виконання яких вихованці ознайомлюватимуться з російськими «ввічливими» словами, їх вимовою, і водночас поглиблюватимуть знання про культуру поведінки в цілому, морально-етичні норми й форми спілкування між людьми. До послуг

педагога — методичні рекомендації та відповідно дібраний матеріал посібника «Речь. Речь. Речь» (М., 1983) для вчителів початкових класів: корисні поради, окремі книги і статті з докладним описом сучасних правил російського мовного етикету у найважливіших ситуаціях — під час зустрічі, прощання, вітання, знайомства, вибачення та ін. Це, крім згадуваних, такі: Акишина А. А., Формановская Н. И. Русский речевогой етикет.— М., 1978; Коготкова Т. С. Как обратиться к родителям (об автоматизации речи) // Русская речь.— 1981.— № 1; Формановская Н. И. Речевогой етикет. Цикл статей // Русская речь.— 1979.— № 4; 1980.— № 2, 3, 5, 6; Грибова Л. А. О культуре поведения. К.; 1983; Чуковский К. И. Живой как жизнь: О русском языке.— М.,— 1966 та ін.

Рекомендуємо кілька завдань, а також уривків із названих джерел, які доречно використати на заняттях з розвитку російського мовлення.

1. Прослушайте стихотворение и ответьте на вопрос: Как надо говорить, чтобы всем было понятно?

Кто хочет разговаривать,
Тот должен выговаривать
Всё правильно и внятно,
Чтоб было всем понятно.

2. Запомните слова-приветствия. Какими из них вы будете приветствовать учительницу, друга, маму, соседа?

*Добрый день! Доброе утро! Добрый вечер!
Здравствуйте! Привет! Салют! Приветик! Здорово!*

3. На картинке вы видите одних и тех же ребят, которые встречаются друг с другом в разное время: утром, днём, вечером. Как они могут поздороваться?

4. Посмотрите на рисунок и скажите, какие жесты не нужны во время беседы? Почему?

5. Общественное место — это место для всех людей: театр, кинотеатр, библиотека, поликлиника, автобус... Внимательно прослушайте отрывок и ответьте на вопрос: Где нельзя громко разговаривать? Почему?

ПОЖАЛУЙСТА, ПОТИШЕ.

В какое бы общественное место
Судьба сегодня вас не привела,—
Учтите, никому не интересно
Всё знать про ваши личные дела,
Про то, что к вам приехал дядя Коля,
Что кошка утащила пять котлет,
Что вы немножко пошалили в школе,
А маму вызывает педсовет.
Пожалуйста, потише!
Пожалуйста, потише!
Совсем не обязательно кричать,
Ведь вас и так услышат,
Ведь вас и так услышат —
Попробуйте всё тихо рассказать.

(З радіопередачі
«Весёлые уроки радионяни»)

6. Составьте диалог по данной ситуации.
Ты с товарищем громко разговаривал в автобусе. Пассажиры сделали тебе замечание.
7. Составьте диалог, разыграв сценку по данной ситуации. (Ты с мамой вошёл в автобус и увидел впереди своего друга).

8. Прослушайте стихотворение:

Я в автобусе стоял,
Вдруг на повороте
Кто-то сзади мне сказал:
— Вы сейчас встаёте?
Нам к ответу бы призвать
Этого героя:
«Объясни, как может встать
Тот, кто едет стоя?»

(А. Благов)

Как же следует спросить правильно?

9. Прослушайте стихотворение.

Здравствуй, сосны, дубы, тополя!
Здравствуй, горы, луга и поля!
Здравствуй, избы родных деревень!
Радостным будет сегодняшний день.

(Г. Ладонщиков)

Как вы думаете, почему слово *здравствуй* обращено к неодушевлённым предметам? Какие чувства выражает этим автор?

Ці та подібні завдання допоможуть розвинути у дітей увагу до слова та його значення. Вони торкаються глибинного, прихованого змісту слова, яке в даному випадку є не стільки формулою вітання, скільки виразником захоплення рідною природою, почуття любові.

10. Послушайте запись диалога в автобусе. Юра вошёл в автобус. Народу было очень много.

— Передайте, пожалуйста, деньги на билет.
— Билет стоит не три, а пять копеек.
— Извините, пожалуйста. Вот пять копеек.
— Возьми билет.
— Спасибо. Разрешите, я пройду вперёд.
— Какой вежливый, хороший мальчик,— сказала одна женщина другой.
— Да, он умеет себя вести,— заметил военный.

(За В. Осеевою)

З а п и т а н н я і з а в д а н н я. Почему Юру назвали хорошим, вежливым мальчиком? Согласны ли вы с пассажирами? Докажите свою мысль. Разыграйте эту сценку с ребятами.

Завдання на зразок «Разыграйте...», «Озвучите...» допомагають дітям осмислити основні норми етики, їх роль у повсякденному спілкуванні; добирати потрібний тон мовлення, відповідні жести, закріплювати правильну вимову; привчають наших вихованців, що найголовніше — швидко, правильно вступати в контакт зі співрозмовником, оскільки комунікативні вміння і навички доводяться до автоматизму.

Практика роботи досвідчених педагогів переконує, що цікава робота з елементами гри, проблемно-пошукові завдання сприяють максимальному за-

своєнню відповідної інформації, формуванню вмінь та навичок, які з часом стають нормою поведінки.

Ось ще кілька вправ, якими вчитель може скористатися.

1. Послушайте текст и ответьте на вопросы, поставленные в нём.

Леночка делает бусы для мамы. Костик пробежал мимо, задел за нитку, и часть бусинок слетела. Лена готова была заплакать. Но Костя сказал волшебное слово (какое?). Лена улыбнулась и ответила Косте. Что она сказала?

2. Прослушайте стихотворение. Подумайте, как можно его озаглавить?

Папа разбил драгоценную вазу.

Бабушка с мамой нахмурились сразу.

Но папа нашёлся: взглянул им в глаза

И робко, и тихо «Простите» сказал.

И мама молчит, улыбается даже.

— Мы купим другую, есть лучше

— «Простите!» — казалось бы, что

в нём такого?

А вот ведь какое чудесное слово!..

(Н. Юсупова)

Почему мама сначала нахмурилась, а потом заулыбалась? С какой интонацией следует произносить слова извинения? Как бы вы попросили извинения у учителя, если бы забыли дома тетрадь, книгу? Разыграйте эту сценку.

3. Послушайте запись телефонного разговора и скажите, какой из них — разговор Маши с Катей, а какой — Маши с Катериной мамой. На месте пауз вставьте пропущенные слова.

— Привет... Это...

— А, это ты...? Здравствуй!

— Я хочу посмотреть мультфильм «Приключения Незнайки», но не знаю, когда он начинается. Может, ты знаешь?

— В одиннадцать часов.

— Спасибо,... До свидания!

— До свидания!

— Здравствуйте! Это говорит... А дома ли...?

— Да, сейчас она подойдёт. Как твоё здоровье: ведь ты болела?

— Спасибо, всё уже хорошо, я уже хожу в школу.

— А вот и... Всего хорошего.

— До свидания...

4. Можно ли начать разговор по телефону так, как его начали Серёжа и Андрей?

Серёжа: Андрюха дома?

Андрей: Сергея можно?

Как бы вы начали свой разговор по телефону? Почему?

5. Марина пригласила свою одноклассницу Лену в гости. Она назвала номер своего дома и квартиры, объяснила, что дом находится рядом с гастрономом. Отправившись в гости, Лена никак не может отыскать нужный дом. Как бы она обратилась с вопросом помочь ей найти этот дом, если бы встретила кого-то из одноклассников! А как обратилась бы к незнакомому человеку? Выбери правильно составленный вопрос: *Привет, Коля! Как хорошо, что я тебя встретила. В каком доме живёт Марина?*; *Коля, отведи меня к Марине!*; *Подскажите, пожалуйста, как пройти к гастроному?*; *Дяденька, где гастроном?*

6. Послушайте запись рассказа, который называется «Спор о вежливости».

Однажды у нас был спор о вежливости.

— Вот, например, если я сижу в автобусе,— закричала Лида,— а входит старушка, я ей сразу место уступлю!

— Это каждый дурак знает! — закричал Оганес Суприкян.— А ещё надо сказать:

— Садитесь, пожалуйста! Поняла, ворона?

— Ты что, с приветом? — закричал Дима Ковалёв.— Надо сказать этой старушке: — Будьте лобезны, садитесь пожалуйста. Понятно? А так она и не захочет садиться на твоё дурацкое место!

— Да пока ты будешь говорить свои длинные ослиные речи, старушка, может, вообще вылезет из автобуса!

— Не беспокойся, старушка не такая попрыгунья... Сам скачет, а на других сваливает.

(У кн. «Речь. Речь. Речь»)

Можно ли назвать участников этого спора вежливыми ребятами? Ведь они употребили вежливые слова, объясняли своё поведение в автобусе; все они считают, что старушке надо уступить место.

Оскільки вживання етикетної лексики часто тісно пов'язане з необхідністю приєднувати до неї слова-звертання, необхідно ознайомити вихованців на матеріалі чотирьох останніх вправ з найелементарнішими нормами їх уживання. Так, діти мають з'ясувати, що не слід казати *дядя, тётя, дяденька, тётенька* та ін. стосовно незнайомих людей — це може їх образити. Якщо словами *дядя, тётя* звертаються до старших за віком знайомих, суцідів, тоді до них неодмінно треба приєднувати ім'я, наприклад; *тётя Валя, дядя Коля (Доброго утру, дядя Коля!)*. Більш правильно звертатися на ім'я та по батькові. І зовсім неприпустимі при звертанні до однолітків прізвиська, як це показано на матеріалі шостого завдання (*ворона, осел* та ін.).

Грубими також є форми *ей, ти!*; *ей, ви!* На прикладі останніх та попередніх вправ треба навчити шестиліток правильно звертатись як до старших за віком, так й однолітків, знайомих і незнайомих. Цілком природним для дітей є звертання до ровесників на «ти» (*Скажи, будь ласка...; Вибач, чи ти не знаєш, як пройти на вулицю Серова?*); до старших же за віком обов'язкова форма на «ви» (*Прошу вас, скажіть...; Вибачте, як пройти...?*). Слово *громадянинне (гражданин)* недоречно у мовленні дітей. Хоча подібні звертання (рос. *товарищ, старина, старик, подруга, подружка, друг*; укр. *товаришу, друже*) цілком природно звучать в устах дорослих.

Працюючи над формуванням у шестиліток основ етики мовлення одночасно на уроках української та російської мов, необхідно звернути увагу

на одну умову вживання слів-звертань: якщо в українській переважають форми *Людмила Петрівно, мамо, тату, бабусю, дідуся* (тобто так звана клична форма), то російській літературній мові вони не властиві. При звертанні у російській мові лише форма називного відмінка: *Людмила Петровна, мама, папа, бабушка, дедушка*. Тому під час виконання завдань, що вимагають озвучення, розігрування тієї чи іншої ситуації, варто допомагати дітям правильно вживати в обох мовах слова-звертання. Може, навіть на якомусь етапі доцільно запропонувати виконати одне й те ж завдання спочатку по-українськи, а потім по-російськи. Наприклад: Подивіться на малюнок (син дарує мамі квіти, вітаючи її зі святом 8 Березня). Озвучте його ук-

раїнською мовою (*Мамо, вітаю тебе зі святом 8 Березня*); російською мовою (*Мама, поздравляю тебя с праздником 8 Марта*).

Таким чином, формуючи у першокласників основи культури мовленевої поведінки на уроках мов, і зокрема мовленевої етики, вчитель має прищеплювати їм конкретні навички користування цією лексикою, розвивати в них чуття комунікативної доцільності, загалом дбати про те, щоб набуті знання й уміння стали усвідомленою нормою повсякденного життя дітей всюди у побуті.

Кожний класовод може скористатися цими матеріалами на свій розсуд залежно від досвіду роботи, специфіки класу, мети.